TARKIBIDA BINAR KONSEPTLAR BO‘LGAN PAREMIYALARNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK POTENSIALI
(Ingliz va o‘zbek tillari materiali asosida)

Jumanova Sabrina Vaydullo qizi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur tezisda ingliz va o‘zbek tillarida tarkibida binar konseptlar mavjud bo‘lgan paremiologik birliklarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Binar konseptlar orqali xalqning milliy tafakkuri, axloqiy qarashlari, ijtimoiy tajribasi va qadriyatlari ifodalanishi yoritiladi. Shuningdek, maqol va matallarning nutq jarayonida fikrni ta’sirchan yetkazish, baholash, nasihat qilish hamda suhbatdoshga muayyan xulosa singdirishdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *paremiya, binar konsept, kommunikativ-pragmatik potensial, ingliz tili, o‘zbek tili, maqol, lingvomadaniyat, qarama-qarshilik, nutqiy ta’sir.*

Til xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va milliy-madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassam etuvchi muhim ijtimoiy hodisadir. Har bir xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlari maqol hamda matallarda ixcham, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalanadi. Paremiologik birliklar nafaqat xalq donishmandligining namunasi, balki muloqot jarayonida muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi nutq vositasi sifatida ham ahamiyatga ega. Ayniqsa, tarkibida binar konseptlar mavjud bo‘lgan paremiyalar alohida e’tiborga loyiq. Binar konseptlar deganda yaxshilik va yomonlik, rostlik va yolg‘on, mehnat va dangasalik, do‘stlik va dushmanlik, boylik va kambag‘allik kabi o‘zaro qarama-qarshi yoki qiyosiy munosabatdagi tushunchalar anglashiladi. Bunday birliklar orqali inson hayotidagi muhim hodisalar taqqoslanadi, ularga baho beriladi va muayyan xulosa shakllantiriladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi binar konseptli maqollarni qiyosiy o‘rganish ikki xalqning umumiy insoniy qadriyatlari bilan birga, ularning milliy tafakkuriga xos jihatlarni ham aniqlash imkonini beradi [1].

Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida tarkibida binar konseptlar qatnashgan paremiologik birliklarning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini aniqlash, ularning nutq jarayonidagi vazifalarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida qiyosiy-tipologik, semantik, kontekstual va pragmatik tahlil metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Ushbu metodlar paremiyalarning lug‘aviy ma’nosi, tarkibiy tuzilishi, madaniy mazmuni va nutqiy vazifalarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga xizmat qiladi. Binar konseptlar asosida shakllangan paremiyalarning asosiy xususiyati qarama-qarshi tushunchalarni bir-biriga qiyoslash orqali muayyan hayotiy haqiqatni ifodalashidir. Masalan, ingliz tilidagi “Better late than never” maqolida kechikish va umuman bajarmaslik holatlari qarama-qarshi qo‘yiladi. O‘zbek tilidagi “Hechdan ko‘ra kech yaxshi” maqoli ham xuddi shu mazmunni ifodalaydi. Har ikki tilda ushbu paremiya insonni biror foydali ishni kech bo‘lsa-

da amalga oshirishga undaydi. Demak, mazkur maqolning kommunikativ-pragmatik vazifasi rag‘batlantirish va ruhiy qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Yaxshilik va yomonlik konseptlari ham paremiologik birliklarda keng ifodalanadi. Ingliz tilidagi “One good turn deserves another” maqoli yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarish g‘oyasini ilgari suradi. O‘zbek tilidagi “Yaxshilik qil, dengizga sol” maqolida esa ezgu amalni manfaat kutmasdan bajarish g‘oyasi aks etadi. Har ikkala maqol insoniy munosabatlarda ezgulikning ahamiyatini ta’kidlaydi. Biroq ularning pragmatik yo‘nalishida ma’lum farq mavjud: ingliz maqolida o‘zaro yaxshilik tamoyili, o‘zbek maqolida esa beg‘araz ezgulik qilish qadriyati ustuvor [2].

Rostlik va yolg‘on konseptlari asosidagi paremiyalar ham kommunikativ jihatdan muhimdir. Ingliz tilidagi “Honesty is the best policy” maqoli halollik va rostgo‘ylikni eng to‘g‘ri yo‘l sifatida baholaydi. O‘zbek tilidagi “Rost so‘z achchiq, yolg‘on so‘z shirin” maqolida esa rost va yolg‘on tushunchalari qarama-qarshi qo‘yilib, ularning inson hayotidagi oqibatlari haqida fikr yuritiladi. Bu paremiyalar suhbat jarayonida axloqiy baho berish, ogohlantirish va insonni to‘g‘ri xulq-atvorga yo‘naltirish vazifasini bajaradi.

Mehnat va dangasalik konseptlari ham ingliz va o‘zbek paremiologik tizimida muhim o‘rin egallaydi. Ingliz tilidagi “No pain, no gain” maqoli muvaffaqiyatga erishish uchun mehnat va sa’y-harakat zarurligini anglatadi. O‘zbek tilidagi “Mehnatning tagi rohat” maqolida ham mehnatning ijobiy natijasi ta’kidlanadi. Har ikki paremiya insonni faol bo‘lishga, qiyinchiliklardan cho‘chimaslikka va maqsad sari intilishga undaydi. Ularning kommunikativ-pragmatik potensiali motivatsiya berish, tarbiyalash va ijtimoiy tajribani yetkazishda namoyon bo‘ladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, binar konseptli paremiyalar nutq jarayonida bir nechta muhim vazifani bajaradi. Birinchidan, ular baholash vazifasi orqali muayyan xatti-harakat yoki hodisaga ijobiy yoxud salbiy munosabat bildiradi. Ikkinchidan, didaktik vazifasi orqali tinglovchiga hayotiy saboq beradi. Uchinchidan, ishontirish va dalillash vositasi sifatida so‘zlovchining fikrini mustahkamlaydi. To‘rtinchidan, milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirib, xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazadi. Shuningdek, paremiyalarning pragmatik ta’siri ularning qo‘llanish kontekstiga ham bog‘liq. Bir xil maqol turli vaziyatlarda nasihat, tanqid, ogohlantirish, tasalli yoki rag‘batlantirish ma’nolarini ifodalashi mumkin. Shu sababli binar konseptli paremiyalarni faqat lug‘aviy mazmun asosida emas, balki nutqiy vaziyat, so‘zlovchining maqsadi va tinglovchining munosabatini hisobga olgan holda o‘rganish lozim [3].

Ingliz va o‘zbek tillaridagi tarkibida binar konseptlar mavjud bo‘lgan paremiologik birliklarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini o‘rganish jarayonida miqdoriy tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot uchun shartli ravishda har ikki tildan 100 tadan, jami 200 ta maqol tanlab olinishi mumkin. Ularni mazmuniy xususiyatlariga ko‘ra tasniflash natijasida «yaxshilik – yomonlik», «boylik – kambag‘allik», «mehnat – dangasalik», «do‘stlik – dushmanlik» va «hayot – o‘lim» kabi qarama-qarshi konseptual juftliklar ajratiladi. Ushbu tasnif binar konseptlarning xalq dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlarini ifodalashdagi o‘rnini aniqlash imkonini beradi.

Shartli statistik model asosida 200 ta paremiologik birlikning 50 tasi (25 foizini) «yaxshilik – yomonlik», 44 tasi (22 foizini) «mehnat – dangasalik», 38 tasi (19 foizini) «do‘stlik – dushmanlik», 36 tasi (18 foizini) «boylik – kambag‘allik», 32 tasi (16 foizini) esa «hayot – o‘lim» konseptual qarama-qarshiligiga oid deb tasniflanishi mumkin. Bunda keltirilgan raqamlar real korpusdan olingan natijalar emas, balki tadqiqotda statistik tahlilni tashkil etish uchun namunaviy ko‘rsatkichlardir. Mazkur taqsimot binar konseptlarning tematik ko‘lamini o‘rganish va ularning lingvistik xususiyatlarini qiyoslashga xizmat qiladi [4].

Kommunikativ-pragmatik jihatdan paremiologik birliklarning qo‘llanish maqsadlarini ham statistik tasniflash mumkin. Masalan, 200 ta maqol asosidagi namunaviy modelda 60 tasi (30 foizi) nasihat va maslahat berish, 50 tasi (25 foizi) ogohlantirish, 40 tasi (20 foizi) ijobiy yoki salbiy baholash, 30 tasi (15 foizi) tanqid qilish hamda 20 tasi (10 foizi) hayotiy tajribani umumlashtirish vazifasini bajarishi mumkin. Ushbu ko‘rsatkichlar maqollarning oddiy xalq hikmati bo‘lib qolmasdan, balki muloqot jarayonida muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi pragmatik vosita ekanligini ko‘rsatadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi paremiologik materiallarni real miqdoriy tahlil qilish esa ikki xalqning qadriyatlari, nutqiy strategiyalari va madaniy qarashlaridagi umumiy hamda farqli jihatlarni aniqlashga yordam beradi [5].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek tillaridagi binar konseptlar asosida shakllangan paremiyalar xalqning ijtimoiy tajribasi, axloqiy qarashlari va milliy qadriyatlarini ifodalovchi muhim til birliklaridir. Ular qarama-qarshi tushunchalarni qiyoslash orqali fikrni aniq, ixcham va ta’sirchan yetkazish imkonini beradi. Tadqiqot davomida ko‘rib chiqilgan misollar ingliz va o‘zbek paremiologik tizimida yaxshilik, halollik, mehnatsevarlik va insoniy munosabatlar kabi umumiy qadriyatlar mavjudligini ko‘rsatadi. Binar konseptli paremiyalarning kommunikativ-pragmatik potensiali, eng avvalo, ularning baholash, tarbiyalash, ishontirish, ogohlantirish va rag‘batlantirish kabi nutqiy vazifalarida namoyon bo‘ladi. Ularni qiyosiy-pragmatik jihatdan o‘rganish ingliz va o‘zbek tillarining lingvomadaniy xususiyatlarini chuqurroq anglash, shuningdek, tillararo muloqotda milliy tafovut va umumiyliklarni aniqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lomotey, B. A., & Csajbok-Twerefou, I. (2021). A pragmatic and sociolinguistic analysis of proverbs across languages and cultures. Journal of Pragmatics, 182, 86–91.

2. Kotova, M. Yu., & Lauhakangas, O. (Eds.). (2023). Proverbs Are Never Neutral. Palgrave Macmillan.

3. Belkhir, S. (Ed.). (2024). Proverbs within Cognitive Linguistics: State of the Art. John Benjamins Publishing Company.

4. Mieder, W. (2023). International Bibliography of Paremiology and Phraseology (2008–2022). University of Osijek.

5. Taguchi, N. (Ed.). (2019). The Routledge Handbook of Second Language Acquisition and Pragmatics. Routledge.